

VIII JORNADES D'ARQUEOLOGIA DE LES ILLES BALEARS

ALCÚDIA, MALLORCA

11, 12 I 13 D'OCTUBRE DE 2018

VIII JORNADES D'ARQUEOLOGIA DE LES ILLES BALEARS

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

VIII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Alcúdia, 11, 12 i 13 d'octubre de 2018)

2020

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Consell de
Mallorca

Ajuntament d'Alcúdia

EDITA:
Departament de Cultura,
Patrimoni i Esports
del Consell Insular de Mallorca

Secció d'Arqueologia
del Col·legi Oficial de doctors i
Llicenciats en Filosofia i Lletres i
en Ciències de les Illes Balears

COORDINACIÓ:
Jordi Hernández-Gasch
Maria José Rivas Antequera
Margalida Rivas Llompart

REVISIÓ LINGÜÍSTICA:
Servei de Normalització
Lingüística del Consell
de Mallorca

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ:
Impremta Muro sl

DISSENY DE LA COBERTA:
Ròtuls Manacor

FOTOCOMPOSICIÓ I IMPRESSIÓ
Impremta Muro sl

IMATGE DE LA COBERTA:
Necròpolis de Son Real
(Santa Margalida, Mallorca)

ISBN:
978-83-09-19014-0

DIPÒSIT LEGAL:
PM 147 - 2020

VIII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears
Alcúdia, 11, 12 i 13 d'octubre de 2018
(Coordinació: Jordi Hernández-Gasch, María J. Rivas Antequera, Margalida Rivas Llompart)
450 p. 21x21 cm.

1. Arqueologia - Illes Balears
902 (460.32)

A la memòria de

VICTOR GUERRERO AYUSO
(Badajoz, 1948 - Palma, 2017)

ANTONI VALLESPER BONET
(Palma, 1943 - 2019)

PRESENTACIÓ

Mallorca és un país ric en patrimoni. La situació geogràfica enmig de la mar Mediterrània occidental i el fet que per la nostra illa hagin passat gairebé totes les civilitzacions humanes que s’han desenvolupat en aquest racó de món, han enriquit notablement el llegat deixat en aquesta terra per tots els pobles que ens han precedit.

Dins aquesta abundància d’elements patrimonial a protegir, investigar i difondre, el patrimoni arqueològic ocupa un lloc destacadíssim. En primer lloc, perquè n’hi ha prou de fer una passejada per Palma o per la Part Forana per comprovar la pervivència d’aquest patrimoni. També és d’esmentar la trajectòria de més d’un segle d’iniciatives arqueològiques a Mallorca. I, no menys important, l’actual bona salut que gaudeixen els estudis i les investigacions sobre arqueologia, procedents d’àmbits científics (universitaris i no universitaris), que contribueixen a conèixer millor aquesta part de la nostra història.

En aquesta línia trobam les VIII Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears celebrades entre els dies 11 i 14 d’octubre de 2018 a Alcúdia, gràcies a l’organització de la Secció d’Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears i amb la col·laboració del Departament de Cultura, Patrimoni i Política Lingüística del Consell de Mallorca i l’Ajuntament d’Alcúdia.

El volum que presentam compta amb les aportacions que es feren en aquesta trobada científica que, arribada a la vuitena edició, s’ha consolidat com una cita ineludible per a les persones que fan feina en aquest àmbit del nostre arxipèlag. Unes aportacions que hem d’agrair i de destacar per l’alt nivell de recerca científica que s’exposen.

Podem trobar estudis sobre les diferents etapes de la prehistòria, sobre la petjada púnica i romana, l’arqueologia de l’edat mitjana, estudis sobre l’època contemporània, aportacions relacionades amb el turisme i l’etnologia i, fins i tot, sobre l’arqueologia del temps present.

Tot un cabal de novetats científiques que haurien de tenir, i aquesta és la nostra intenció, un aprofitament triple.

En primer lloc, seguir generant coneixement científic, perquè la investigació amb mètode només avança amb els fonaments posats per part de les recerques que han tengut lloc anteriorment. En segon lloc, per aprofundir en la difusió del valor patrimonial i de la necessitat de conservar tots els elements relacionats amb l’arqueologia, com a deures col·lectius d’una societat madura i avançada. I, en tercer lloc, aquestes novetats científiques haurien de ser eines de treball, perquè els poders públics, en el nostre cas el Servei de Patrimoni Històric, puguin dur a terme la responsabilitat que tenen encomanada.

És feina de tothom, que això sigui possible.

Isabel Busquets Hidalgo
Vicepresidenta primera i consellera
del Departament de Cultura, Patrimoni
i Política Lingüística del Consell de Mallorca

PRÒLEG

El llibre que teniu a les mans recull les comunicacions presentades a les VIII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears, celebrades els dies 11, 12, i 13 d'octubre de 2018 a Alcúdia.

Amb aquest, ja són vuit els volums editats d'aquestes jornades des que, l'any 2006, se celebrà a Manacor la 1a Trobada d'arqueòlegs de les Illes Balears, que tengué continuïtat l'any següent a Felanitx, ja amb el nom de II Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Des de llavors, les Jornades s'han succeït, amb caràcter biennal, passant per totes quatre illes.

Des d'aquella primera reunió, amb dotze presentacions, tretze anys després constatarem que aquesta trobada s'ha afermat com una fita clau en l'arqueologia balear. Així, aquesta darrera edició ha comptat amb un total de 58 comunicacions, en les quals hi estan representades totes les vessants de l'arqueologia feta arreu de l'arxipèlag. A més de la diversitat geogràfica, cal destacar també l'àmplia varietat cronològica, que abasta des de la prehistòria i protohistòria, passant per l'antiguitat clàssica i tardana i el món medieval islàmic i cristià fins el passat més recent, com posen de manifest les comunicacions referents a la Guerra Civil espanyola.

No obstant això, més que des d'un punt de vista cronològic o geogràfic, cal posar en relleu la diversitat de les temàtiques tractades, com queda palès en la mateixa organització de les sessions. Així, en aquest volum que teniu a les mans —o en la pantalla— hi trobareu articles que ens informen de la recerca duta a terme entorn a l'àmbit domèstic, el món funerari i ritual, l'ús i aprofitament del territori i el paisatge o l'arqueologia del conflicte i de la repressió. Hi podreu llegir treballs relacionats amb diferents tipus d'intervencions, ja siguin excavacions, prospeccions del territori o estudis de materials o d'arqueologia mural, fruit d'intervencions programades de recerca o d'arqueologia preventiva i de sal-

vament que s'han dut a terme tant a terra com sota l'aigua. També tendreu ocasió de llegir sobre la gestió del patrimoni, la conservació i posada en valor o, fins i tot, vinculades al difícil equilibri entre la preservació del patrimoni i el turisme omnipresent a les Balears del nostre temps.

Un altre fet per destacar que es desprèn dels articles aplegats en aquest volum és la pluridisciplinarietat que caracteritza l'exercici de la professió i la recerca en arqueologia a l'actualitat. No només en els treballs més corals es veuen reflectides les aportacions de diverses disciplines, sinó, també, en treballs d'altres professionals i investigadors que aborden el fet arqueològic des d'altres branques del coneixement.

Així doncs, les Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears s'han convertit en un bon termòmetre per copsar l'estat en què es troba la professió. Una professió que, en els anys que han transcorregut des de les primeres trobades, s'ha vist sacsejada per diferents crisis i que no ha estat aliena a la precarietat i a les diferents problemàtiques que afecten la nostra societat. Així i tot, aquestes trobades també ens mostren una professió dinàmica en què, tot i les dificultats, es continua fent un treball de qualitat: s'excava, es restaura i es posa en valor el patrimoni, s'investiga i se'n fa difusió a diferents nivells. I això queda plasmat en la diversitat de les comunicacions presentades.

Per a les persones que ens dediquem a l'arqueologia a les Illes Balears i que formam un col·lectiu per sort cada vegada més nombrós, aquestes jornades han esdevingut una oportunitat de conèixer-nos i trobar-nos (de vegades de dos anys en dos anys!) i una manera de posar en comú la feina que estam fent, cada vegada en àmbits més diversos, la qual cosa fa impossible estar al corrent de tot. Són, doncs, uns moments per aturar, saber què s'està fent no tan enfora d'on treballam cadascun de nosaltres, crear sinergies entre diferents equips

de recerca i reflexionar cap on va la professió. També són, alhora, una eina per donar a conèixer la nostra feina a un públic més extens, com un retorn de la inversió que es fa en arqueologia en forma de coneixement. La difusió posterior que es fa de molts d’aquests articles per Internet, sens dubte, hi ajuda.

Finalment, des d’aquestes pàgines volem agrair el suport de la Direcció Insular de Patrimoni Històric del Departament de Cultura, Patrimoni i Esports del Consell Insular de Mallorca, de l’Ajuntament d’Alcúdia i del Consorci de la Ciutat Romana de Pollentia, així com al conjunt del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Cal agrair també la tasca feta per l’equip organitzador de les Jornades per treure endavant una feina impagable i que suposa un repte cada vegada més gran per fer-hi caber tots els participants, organitzar comunicacions tan diverses, la taula rodona i activitats lúdiques complementàries, a més de la pròpia edició d’aquest llibre. Aquest agraïment s’ha de fer extensiu, també, a tots i totes les ponents, participants a la taula rodona i moderadors de les diferents sessions, a les persones que han col·laborat d’alguna o altra manera en la celebració de les Jornades i en aquesta publicació i, com no podria ser d’una altra manera, a totes les persones qui hi assistiren.

Llorenç Oliver Servera i Jordi Hernández-Gasch
President i vicepresident de la Secció d’Arqueologia
Palma, desembre de 2019

SUMARI

VISITANTS DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC A BALEARS. EL CAS DEL PARC ARQUEOLÒGIC PUIG DE SA MORISCA..... Miquel Àngel Salvà Cantarellas, Javier Rivas Ortiz, María Calderón Díaz, Emmanuelle Gloaguen, Manuel Calvo Trias	15	REVISANT L'EIVISSA PREHISTÒRICA: PRIMERS RESULTATS D'UN NOU PROJECTE D'ESTUDI DE MATERIALS ARQUEOLÒGICS Maria Bofill Martínez, Sergi Moreno Torres, Pau Sureda Torres	109
CONEIXEM EL NOSTRE PATRIMONI ARQUEOLÒGIC? ESTUDI DEL CONEIXEMENT ARQUEOLÒGIC A NIVELL LOCAL A PARTIR D'ENQUESTES TELEFÒNIQUES..... Joan Morell Alou	25	HISTÒRIA D'UNA GALERIA: LA PLATAFORMA ESGLAONADA DE MESTRE RAMON (SON SERVERA, MALLORCA) I EL SEU ENTORN BIOLÒGIC I CULTURAL ENTRE CA. S. XI I II A.N.E. Jordi Hernández-Gasch, Antoni Puig Palerm, Àlex Valenzuela Oliver, Llorenç Picornell Gelabert, Gabriel Servera Vives, Miquel Àngel Vicens Siquier, Guillem Pérez-Jordà	117
LA ARQUEOLOGÍA COMO PRODUCTO TURÍSTICO EN MALLORCA José Manuel Benito Rodríguez	29		
EL PATRIMONI COM A ACTIU PER AL DESENVOLUPAMENT LOCAL: UNA PROPOSTA D'EINA Helena Inglada	43	RESULTATS PRELIMINARS DE LA 15a CAMPANYA D'EXCAVACIONS SISTEMÀTIQUES DEL JACIMENT ARQUEOLÒGIC DE SON FORNÉS (MONTUÏRI) Grup ASOME (Grup de Recerca d'Arqueoecologia social Mediterrània UAB)	129
NOUS REPTES. PROJECTE D'ACCESSIBILITAT DEL MUSEU D'HISTÒRIA DE MANACOR María José Rivas Antequera, Magdalena Salas Burguera	51	SON CATLAR 2017-2018: INTERVENCIONS DEL PROJECTE MODULAR A MENORCA Fernando Prados Martínez, Helena Jiménez Vialás, María José León Moll, Joan C. de Nicolás Mascaró, Andrés M. Adroher Aurox, Octavio Torres Gomariz, Sonia Carbonell Pastor	139
LA POSADA EN VALOR DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DE PORRERES: ES POU CELAT I ES PAGOS Noelia Munar Cruz, Jaume Servera Bibiloni	59		
MÉS ENLLÀ DE LA RECERCA. LA REVALORITZACIÓ SOCIAL DES ROSSELLS (2014-2018) Rafel Font Andreu, Natalia Sainz Tapia, Xisco Bergas Pastor, Javier Rivas Otiz, Christoph Rinne	67	NUEVOS DATOS SOBRE EL PATIO DELANTERO DEL CÍRCULO 6 DE TORRE D'EN GALMÉS (ALAIOR, MENORCA): ANÁLISIS MICROMORFOLÓGICO DE ALGUNOS SUELOS Y DATAACIONES ¹⁴ C..... Borja Corral, Carlos de Salort, Amalia Pérez-Juez, Paul Goldberg i Mark Van Strydonck	147
DINÀMIQUES SOCIOAMBIENTALS I GESTIÓ DELS RECURSOS VEGETALS A MALLORCA I MENORCA DURANT LA PREHISTÒRIA: ELS ESTUDIS ARQUEOBOTÀNICS Llorenç Picornell Gelabert, Gabriel Servera Vives	77	PRÀCTIQUES RITUALS A LA COVA DEL CAMP DEL BISBE (SENCELLES)..... Beatriz Palomar Puebla, Lua Valenzuela Suau	159
CAPTACIÓ D'ARGILES PER A LA PRODUCCIÓ CERÀMICA A L'EDAT DEL BRONZE: CAP DE BARBARIA II (FORMENTERA) Daniel Alberó Santacreu	87	ANÁLISIS RADIOCARBÓNICO DE UNA MUESTRA DE HUESO HUMANO PROCEDENTE DE LA COVA DE N'ÀNGEL (CIUTADELLA, MENORCA) Strydonck, Guy De Mulder, Herlinde Borms, Damià Ramis, Antoni Ferrer	169
ES TURASSOT (COSTITX): DADES PRELIMINARS DE L'EXCAVACIÓ DE L'HABITACIÓ EST DE LA NAVETA I Francisca Cardona López, Nicolau Escanilla Artigas, Sebastià Munar Llabrés, Beatriz Palomar Puebla	97		

RESULTATS PRELIMINARS DE LA INTERVENCIÓ EN ENTE- RRAMENTS EN CALÇ A LA COVA DE S’ALOVA (SÓLLER) Jaume Deyà Miró	175	LES ÀMFORES TARRACONENSES DE PROCEDÈNCIA SUBAQUÀTICA DE PORTO CRISTO (MALLORCA, MANACOR) Enric Colom Mendoza, Ramon Jàrraga Domínguez	277	MARRATXÍ 2017: APROXIMACIÓN AUTOARQUEOETNO- GRÁFICA Daniel Albero Santacreu	387
PRÀCTIQUES RITUALS DURANT EL POSTTALAIÒTIC. EL CAS DE SON MAIMÓ..... Margalida A. Coll	187	LINGOTS D’ESTANY ROMANS TROBATS A L’AIGUA DE LA COSTA SUD-OEST DE MENORCA..... Albert Martín Menéndez, Joan C. Nicolás Mascaró, Mateu Riera Rullan, Bartomeu Salvat Simonet	289	CONECTANDO PUNTOS: RESULTADOS PRELIMINARES DE LA PROSPECCIÓN INTENSIVA DEL MUNICIPIO DE SON SERVERA 2014-18 Marc Llobera, Jake Deppen, Jordi Hernández-Gasch, Antoni Puig i Pere Rullán	395
LA ICONOGRAFIA DELS PUNTS AMB CERCLES CONCÈNTRICS EN LA PLÀSTICA TALAIÒTICA MENORQUINA Miquel Antoni Pons Carreras, Joan C de Nicolás Mascaró	193	UN FRAGMENT DE <i>MENSA</i> ROMANA AMB PRÒTOMA DE LLEÓ TROBAT A SANITJA (ES MERCADAL, MENORCA)..... Cristina Rita Larrucea	299	ARQUEOLOGIA DEL CONFLICTE. PROJECTE “ESPAIS DE LA BATALLA DE MALLORCA” Maria Antònia Fernández, Gonzalo Berger, Manuel Aguilera, Elisabeth Ripoll	405
REIVINDICACIÓN DE LOS GRABADOS EN LOS ANTIGUOS HIPOGEOS PROTOHISTÓRICOS DE MENORCA (III). LOS GRABADOS GEOMÉTRICOS Y LA SIMBOLOGÍA FUNERARIA PÚNICA..... Joan C. de Nicolás Mascaró, Vicente Ibáñez Orts, Pere Arnau Fernández, Mónica Zubillaga	203	EL CABRERA 14. UN NOU DERELICTE BAIX IMPERIAL ENFONSAT A 70 METRES DE FONDÀRIA AL PARC NACIONAL DE CABRERA..... Sebastià Munar Llabrés, Javier Rodríguez Pandozi	309	EL CONJUNT HIDRÀULIC DE CAN BURGOS (SANT JORDI, EIVISSA)..... Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani	411
RELACIÓ I DISPERSIÓ DE LES PLAQUETES DE PLOM MALLORQUINES DEL POSTALAIÒC..... Jaume Deyà Miró	213	L’ÀMBIT D DEL SECTOR SUD DE SON PERETÓ (MANACOR, MALLORCA - ILLES BALEARS). ENTERRAMENTS D’UNA COMUNITAT CRISTIANA DELS SEGLES V A VIII DC. Magdalena Sastre Morro, Llorenç Alapont Martí, Miguel Àngel Cau Ontiveros, Mateu Riera Rullan, Magdalena Salas Burguera	321	LOS PRIMEROS AÑOS ARQUEOLÓGICOS DE WILLIAM WALDREN..... Guy De Mulder	423
EXEMPLES NOUS DE PLAQUETES DE PLOM MALLOR- QUINES D’ÈPOCA POSTALAIÒTICA..... Jaume Deyà Miró	223	LES CERÀMIQUES MEDIEVALS I POSTMEDIEVALS DE SA TORRE VELLA (ALAIOR)..... Simón Gornés Hachero	335	NOUS INDICADORS CRONOLÒGICS DE LA FREQUÈNTACIÓ TARDOANTIGA DE S’ILLOT (SANT LLORENÇ DES CAR- DASSAR)..... Alejandro Valenzuela, Jaume Servera, Bernat Font, Marga Rivas	431
CONJUNTO DE CERÁMICAS PÚNICAS PRODUCIDAS EN EL SECTOR ALFARERO DE AVDA. ESPAÑA 3-5 (EIVISSA) Rosa Gurrea Barricarte, Andrea Torres Ferrer	231	APORTACIÓ A L’ESTUDI DE L’ALAQUERIA ANDALUSINA DE FALANIS: MATERIALS I ESTRUCTURES DOCUMENTATS A L’ARXIU MUNICIPAL DE FELANITX (MALLORCA) Alejandro Ramos Benito, Llorenç Oliver Servera	345	EL PROJECTE ARQUEOLÒGIC LES SALINES: RESULTATS DE LES CAMPANYES 2014-2018 Bartomeu Vallori Márquez, Silvia Alcaide González, Jaume Servera Bibiloni, Francisca Torres Orell	441
EL DIPÒSIT DE MARBRES ROMANS DEL SEGLE II DC D’ANATÒLIA I DE L’EGEU AL MAGATZEM DE S’EMBAR- CADOR DE SALAIRÓ (ES MERCADAL, MENORCA) Joan C. de Nicolás Mascaró, Miquel Antoni Pons Carreras	239	EL CONJUNT HIDRÀULIC D’ALMALLUTX: UN CAS DE RELACIÓ FRUCTÍFERA ENTRE REGISTRE DOCUMENTAL I REGISTRE ARQUEOLÒGIC Plàcid Pérez Pastor, Pablo Galera Pérez, Jaume Deyà Miró	355		
POSSIBLE VIL·LA ROMANA I LA SEVA NECRÒPOLIS A L’OM- BRA DEL PUIG DE SA SELLA (ES BAYULS DE FAVÀRITX, MAÓ, MENORCA)..... Joan C. de Nicolás Mascaró	251	PINTURES I DECORACIONS MURALS A LES TORRES DE DEFENSA DE MALLORCA. EL CAS DE SON VALENTÍ (BANYALBUFAR)..... J. Deyà, S. Rebassa, T. Vibot	367		
CORPUS DE INSCRIPCIONES ROMANAS DE SA CARROJA (SES SALINES, MALLORCA) Ana María Motagues Oliver	261	DADES PER A L’ESTUDI DEL CALL MENOR DE PALMA A L’EDAT MITJANA, ELS CASALS DE SANT BARTOMEU NÚM. 3 I SANTA BÀRBARA NÚM.4 (MALLORCA, ILLES BALEARS).. Alejandro Ramos Benito, Magdalena Sastre Morro	377		
DEL AGUA AL VINO, DIFERENTES USOS DEL TERRITORIO EN UNA FINCA AGRÍCOLA A LO LARGO DEL TIEMPO..... Glenda Graziani, Juan José Marí Casanova	267				

**L'ÀMBIT D DEL SECTOR SUD DE SON PERETÓ (MANACOR, MALLORCA - ILLES BALEARS).
ENTERRAMENTS D'UNA COMUNITAT CRISTIANA DELS SEGLES V A VIII DC.**

Magdalena Sastre Morro
Llorenç Alapont Martín
Miguel Ángel Cau Ontiveros
Mateu Riera Rullan
Magdalena Salas Burguera

INTRODUCCIÓ

En aquesta contribució es presenten les darreres novetats referides a l'anomenat Àmbit D, localitzat en una de les zones del Sector Sud del jaciment arqueològic de Son Peretó (Mallorca – Illes Balears), la qual va quedar al descobert entre els anys 1982 i 1984. Entre els anys 2012 i 2015 s'excavaren la majoria de les sepultures allà localitzades.

Les excavacions realitzades han permès interpretar l'evolució cronològica d'aquesta part de l'assentament, situada immediatament al sud del baptisteri del segle VI de la zona. Els resultats obtinguts, fonamentats en l'anàlisi estratigràfica de les estructures, l'estudi dels materials recuperats i els resultats de diverses datacions radiocarbòniques, han proporcionat les claus per ajustar la datació de les tombes i la seva tipologia.

L'estudi arqueològic i antropològic de deu individus inhumats en aquest àmbit revelen els gestos i pràctiques funeràries d'aquesta comunitat cristiana especialment, entre els segles VI i VII dC. L'anàlisi antropològica i paleopatològica de cada esquelet ha permès conèixer el sexe i l'edat de gairebé tots ells, així com fer la diagnosi de les patologies òssies i dentals i dels marcadors d'activitat.

Per tot plegat, l'estudi aporta una millor comprensió diacrònica d'una part important d'un jaciment cabdal per entendre l'antiguitat tardana de Mallorca.

ANTECEDENTS

El jaciment de Son Peretó va ser descobert per J. Aguiló qui va iniciar les excavacions l'any 1912. Aquelles tasques li permeteren, sobretot, descobrir tota la basílica, un edifici baptismal i diverses edificacions a ponent de l'esmentat bap-

tisteri. També es varen descobrir nombroses sepultures. En canvi, no es té constància de cap intervenció en el Sector Sud, excepte pel que fa al seu límit septentrional, el qual coincideix amb la paret meridional del baptisteri.

Després de la mort de mossèn Aguiló, l'any 1924, el jaciment va quedar abandonat. En els anys 60, es varen realitzar diverses intervencions als voltants de les piscines baptismals. No serà, però, fins a la dècada dels anys 80, quan es varen començar les excavacions en el Sector Sud. Així, l'any 1981 s'iniciaren una sèrie de treballs impulsats des de l'Ajuntament de Manacor, primer sense disposar de tècnics competents en matèria arqueològica i després, entre 1982 i 1984, dirigits per P. de Palol, G. Rosselló i M. Orfila. Des de llavors, el jaciment va quedar en un estat d'abandonament fins a l'any 2005. Dels resultats d'aquelles excavacions en el Sector Sud es va publicar molt poca informació i, la major part dels materials mobles recuperats varen romandre en el Museu de Mallorca, inèdits i sense rentar fins a l'any 2015, excepte alguns materials ceràmics que s'havien estudiat en el marc d'un projecte més ampli de caracterització arqueomètrica de ceràmiques tardoantigues a les Balears (Buxeda et al. 2005; Cau, Tsantini, Gurt 2010).

TREBALLS REALITZATS

Els recents treballs arqueològics en el Sector Sud, impulsats pel Museu d'Història de Manacor, coordinats per M. Salas i dirigits per M.A. Cau i M. Riera, es van efectuar entre els anys 2008 i 2015, en una àrea que ocupa una superfície d'uns 140 m², la qual abraçava quatre àmbits (A, B, C i D). En aquest període, es va procedir a la revisió de tots els materials, incloses les restes humanes, trobats a l'esmentat sector entre els anys 1982 i 2015.

En les intervencions dels anys 80 del segle passat es varen retirar pràcticament tots els estrats no estructurals de la zona ara estudiada, arribant en molts indrets fins a la roca mare. En canvi, es varen deixar sense excavar la majoria de les tombes, així com un petit testimoni d'1 m d'amplada que travessava tot el Sector Sud d'est a oest.

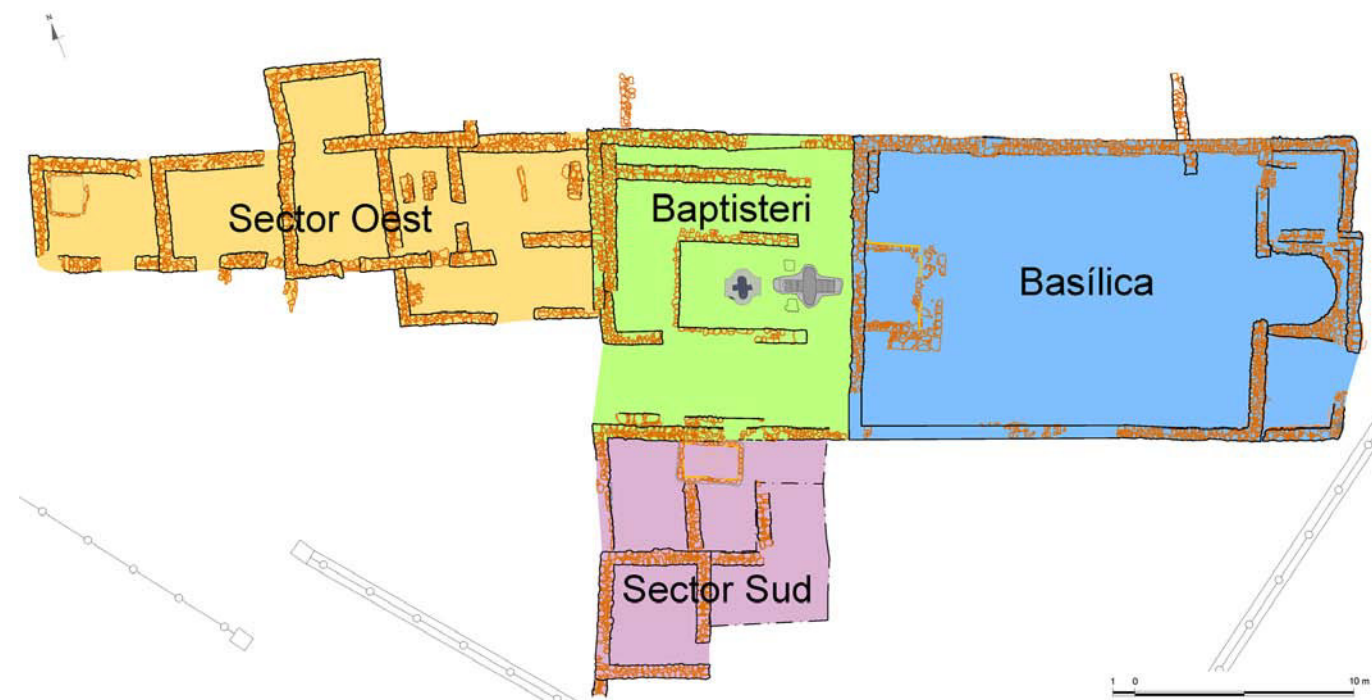

Figura 1. Sectors de Son Peretó fins a l'any 2015 (Autors: Josep Maria Puche/ICAC i Mateu Riera).

Figura 2. Àmbits del Sector Sud de Son Peretó (Autors: Josep Maria Puche/ICAC i Mateu Riera).

Els àmbits A, B i C disposaren de murs que els delimitaven pels quatre costats. En canvi, l'Àmbit D, objecte d'aquesta contribució, correspon a un gran espai del qual per ara només se'n coneixen els seus límits occidental (UE 294 i 664) i septentrional (UE 359 i 665). Totes les evidències documentades en aquest lloc fan pensar que l'Àmbit D va ser molt més gran del que el que es coneix fins ara i que sempre

va ser un espai a cel obert.

L'Àmbit D és la zona del Sector Sud on s'ha trobat una major concentració de sepultures. Entre els anys 1982 i 2015 se n'han arribat a excavar entre deu i dotze i, en el tall septentrional del límit de l'excavació se n'han pogut identificar les capçaleres de tres més.

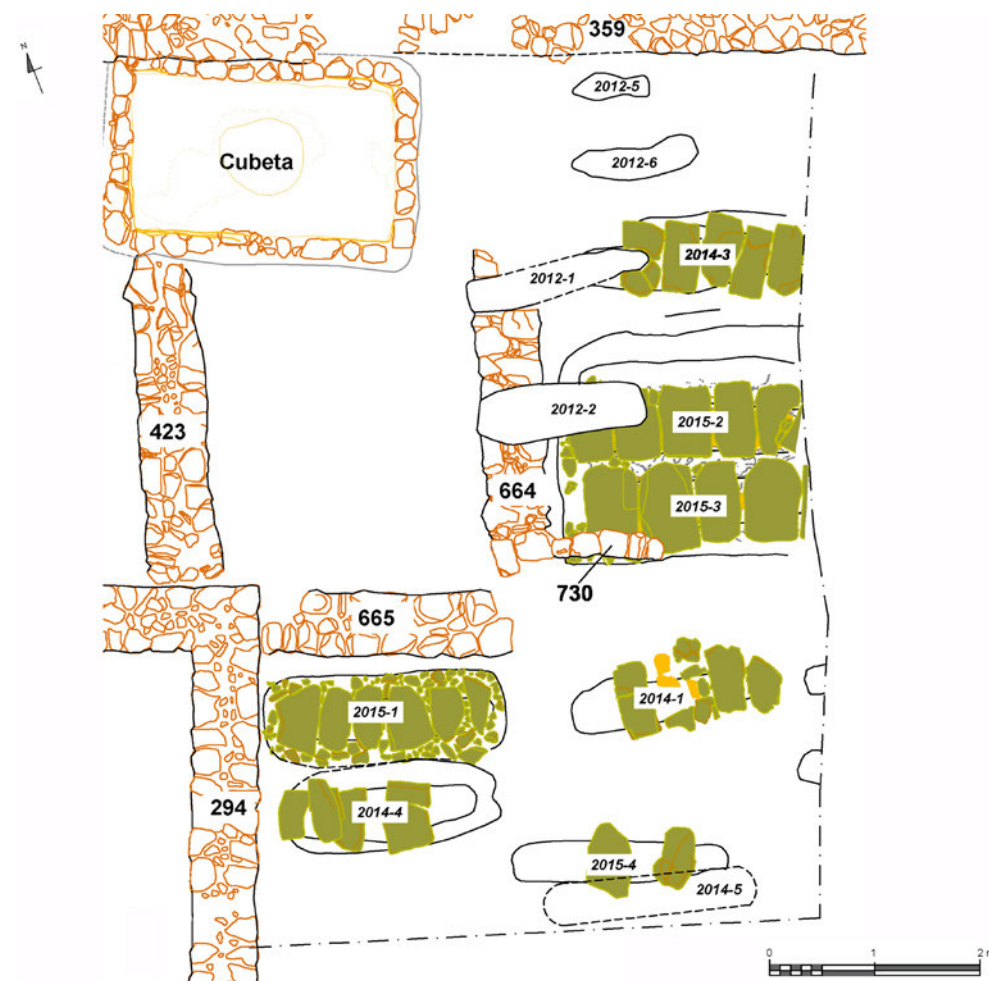

Figura 3. Sepultures i límits de l'Àmbit D (Autors: Josep M. Pucho/ICAC, Maria José Rivas i Mateu Riera).

Els àmbits A, B i C disposaren de murs que els delimitaven pels quatre costats. En canvi, l'Àmbit D, objecte d'aquesta contribució, correspon a un gran espai del qual per ara només se'n coneixen els seus límits occidental (UE 294 i 664) i septentrional (UE 359 i 665). Totes les evidències fins ara documentades en aquest lloc fan pensar que l'Àmbit D va ser molt més gran del que el que es coneix fins ara i que sempre va ser un espai a cel obert.

L'Àmbit D és la zona del Sector Sud on s'ha trobat una major concentració de sepultures fins ara. Entre els anys 1982 i 2015 se n'han arribat a excavar entre deu i dotze i, en el tall septentrional del límit de l'excavació se n'han pogut identificar les capçaleres de tres més.

En els anys 80 del segle passat, s'haurien excavat fins a tres tombes. Dues d'elles s'han pogut constatar només gràcies a les traces que encara es conserven del fons de les seves fosses (Enterraments 2012-5 i 2012-6). Per les mides contemplades l'any 2012, així com per les que quedaren reflectides a la planimetria feta entre 1982 i 1984, pareix que es tractaria de sepultures per a individus molt joves o infantils, però no s'ha arribat a aclarir què és el que es va poder trobar en el seu interior. En canvi, gràcies a les fotografies de les excavacions de 1982 (Fons Palol – ICAC), sí que es disposa d'informació gràfica de l'esquelet trobat a l'interior de la tercera sepultura (Enterrament 2012-1), el qual es va dipositar en el Museu de Mallorca.

Entre els anys 2012 i 2015 es varen exhumar les restes òssies de deu individus, nou dels quals es varen trobar força complets (Enterraments 2012-2, 2014-1, 2014-3, 2014-4, 2014-5, 2015-1, 2015-2, 2015-3 i 2015-4), mentre que del desè, corresponent a l'Enterrament 2012-1 abans esmentat i començat a excavar l'any 1982, només es varen trobar encara in situ els dos peronés.

DESCRIPCIÓ DE LES SEPULTURES

Totes les sepultures fins ara documentades a l'Àmbit D presentaven una fossa excavada en el terreny de caràcter individual. L'única excepció és la de l'Enterrament 2015-2 i, en certa manera, la del 2015-3, els quals es descriuran més endavant. Les fosses dels Enterraments 2012-1, 2012-2,

2012-5, 2012-6 i 2014-5 es varen trobar molt arrasades. En canvi, es va poder apreciar que les dels Enterraments 2014-1, 2014-3, 2014-4 i 2015-1 estaven fetes amb forma de banyera, amb els extrems normalment arrodonits o, en alguna ocasió, lleugerament angulosos. A pocs centímetres per sota del seu coronament, presentaven un rebaix per a encaixar una coberta de lloses. La part més fonda de les fosses feien entre 1.79 i 2.05 m de llargada. La seva amplada màxima, a la part central, oscil·lava entre els 0.40 i els 0.48 m. En canvi, els seus extrems solien ser més estrets, especialment a la part dels peus. La fondària total d'aquestes fosses podia arribar als 0.70 m. Només conservaven totes les lloses de les seves cobertes les tombes dels Enterraments 2014-3 i 2015-1, les quals en presentaven 5 i 6 respectivament. Les dels Enterraments 2014-1, 2014-4 i 2014-5 encara conservaven alguna llosa, però gairebé sempre fora del seu lloc original. A sobre de les lloses de l'Enterrament 2015-1 encara es va trobar una capa de picadís. Es desconeix com varen ser les cobertes superiors de la majoria de les sepultures. Tan sols es pot indicar que a l'interior de la sepultura de l'Enterrament 2014-1 es varen trobar alguns fragments d'*opus signinum* que bé podrien haver format part del coronament de la seva coberta.

Tal com s'ha esmentat, les sepultures dels Enterraments 2015-2 i 2015-3 eren considerablement diferents de totes les altres. De fet, en certa manera, es pot considerar un sepulcre doble. Tot i haver estat parcialment excavat o espoliat durant el segle xx, es va poder observar que les dues sepultures estaven cobertes per un únic túmul que, tot i trobar-se molt arrasat, pareix que estaria fet amb un muret perimetral, elaborat amb una única filera de pedres, que el delimitaria pels costats sud (UE 730), est i nord, mentre que el seu límit occidental seria el sòcol UE 664 abans presentat. El reblliment interior del túmul estava fet amb pedres i terra, però sobretot pedres. Un cop tretes, varen quedar a la vista dues cobertes fetes amb unes grans peces de pedra força ben escairades i amb una gruixa tan considerable (fins a 23 cm) que, més que lloses, gairebé semblaven carreus. La que cobria l'Enterrament 2015-2 presentava 6 peces, mentre que la del 2015-3 en tenia 5. Es va poder apreciar que aquest darrer enterrament era el més modern dels dos, ja que es va tallar el lateral septentrional de la seva fossa quan es va construir la sepultura de l'En-

terrament 2015-2 la qual, en comptes de presentar una fossa com totes les altres tombes del Sector Sud, s’havien fabricat les seves parets amb carreus col·locats verticalment, és a dir, que era de tipus cista. Tant una com l’altra presentaven un revestiment intern fet amb morter de calç.

Totes les tombes de l’Àmbit D presenten una orientació Est/Oest i tenen la capçalera a ponent. No s’ha documentat cap reutilització de les sepultures, però sí que es va poder observar que la realització d’algunes de les seves fosses varen significar l’alteració d’algunes tombes anteriors.

No s’ha identificat cap element que pogués pertànyer a l’adornament o a la indumentària dels inhumats i, només en un cas s’ha trobat dipòsit funerari. Es tracta, concretament, d’un *solidus* de Lleó I, encunyat entre els anys 462 i 473, recuperat en un excel·lent estat de conservació, just a tocar del costat dret de l’Enterrament 2014-3. Cal destacar que aquesta troballa pot ajudar a entendre alguns espolis antics detectats a Son Peretó com, per exemple, el de l’Enterrament 2015-2. Unes accions on després es varen tornar a tapar les tombes amb molta cura, ja fos pel respecte que es tenia cap als difunts o per intentar amagar l’acció saquejadora.

Es va poder observar que els esquelets dels Enterraments 2014-1, 2014-3, 2014-4, 2015-1 i 2015-4 descansaven a sobre de paviments fets d’argila, els quals podien arribar a tenir una potència de fins a 10 cm. En canvi, els fons de les tombes dels Enterraments 2015-2 i 2015-3, es varen regularitzar amb uns llits fets amb tègules.

DATAció DELS ENTERRAMENTS

A partir de les dades obtingudes durant l’excavació, els estudis dels materials mobles trobats i els resultats de diverses proves de ¹⁴C, s’ha pogut determinar que els enterraments fins ara exhumats de l’Àmbit D pertanyen, fonamentalment, als segles VI i VII, si bé és cert que l’Enterrament 2014-3 podria ser unes dècades anterior, però sempre posterior a l’any 462, segons la moneda que es va trobar ben a sobre dels ossos de l’inhumat.

Els enterraments que correspondrien, *grosso modo*, al segle VI són els 2014-1, 2014-4; 2015-1; 2015-2; 2015-3 i 2015-4, mentre que serien de la setena centúria els

Enterraments 2012-1, 2012-2 i 2014-5 i, molt probablement, els Enterraments 2012-5 i 2012-6, si bé és cert que tampoc es pot descartar que qualcun d’ells pogués ser de finals del segle VII o ja del segle VIII. L’enterrament que pareix que no seria tan modern és el 2014-5, ja que els resultats de la prova de ¹⁴C realitzada en un dels seus ossos, ha aportat un *terminus ante quem* de 610 dC.

GESTOS I PRÀCTIQUES FUNERÀRIES

L’observació i registre de la posició general de l’esquelet en la tomba i la forma adoptada pels ossos, són factors fonamentals per a reconstruir l’amortallament i sepultura de l’individu. Resulta evident que el difunt va estar col·locat en la tomba seguint uns rituals i uns costums funeraris determinats, prova d’aquest fet són les postures, posicions i orientacions sistemàtiques i generalitzades del cos a l’interior de la sepultura. Així, els finats es troben normalment decúbit dorsal (amb el cap a l’oest i els peus a l’est), amb el cap mirant al front, els braços estesos o paral·lels al tòrax, i les cames esteses i paral·leles seguint l’eix longitudinal del cos, amb els avantbraços paral·lels a la pelvis, o sobre el ventre. En relació a aquest fet, els individus SP2012-2 i SP2014-5, vinculats a un espai sepulcral més modern, mostren una certa variabilitat, amb els braços flexionats i les mans juntes sobre l’abdomen, postura que es vincula més als enterraments medievals.

No obstant això, el que hem constatat és que, en la col·locació, disposició i postura del difunt en la tomba, influeix molt l’arquitectura, dimensions i forma de la fosa d’inhumació, que condiciona inevitablement l’evolució tafonòmica postdeposicional i la posició dels components esquelètics, en alguns casos particularment estreta i comprimida.

La interpretació de la posició del cos i de cada un dels components anatòmics relacionats amb l’arquitectura de la tomba i dels processos tafonòmics ens ha permès constatar, la descomposició del cos en un ambient buit, i el reble de la tomba de forma natural per sediments d’infiltració. En ocasions, aquest reble d’infiltració ha estat tan immediat, que podem dir que el cos s’ha descompost en un ambient semibuit.

Igualment, gràcies a la interpretació dels gestos funeraris i la seva evolució tafonòmica, reflectida en la posició

de cada element esquelètic, hem deduït l’amortallament del difunt per mitjà d’un sudari que envoltava el cos i possiblement presentés lligadures a nivell de cintura escapular, genolls i turmells.

Tal i com ja hem assenyalat anteriorment, hem de destacar el significat de la troballa del *solidus* auri de Lleó I, a l’anterior de la tomba de l’individu SP2014-3. Encara que la presència de monedes com a dipòsit funerari és un fet constatat en nombroses tombes de l’antiguitat tardana, aquestes semblen tindre una interpretació i significat molt divers. Sembla que el seu significat com objecte funerari simbòlic està relacionat amb la protecció del difunt i de la tomba. No obstant això, la presència de moneda d’or implica un alt estatus i, més enllà del seu valor i ús comercial i adquisitiu, va tenir un valor funerari destinat a acompanyar al difunt com element sumptuari i de prestigi, tant valuós per a la mort com per a la vida.

Anàlisi antropològica i paleopatològica

A partir de l’observació de les restes òssies analitzades dels deu individus documentats a l’Àmbit D, es poden destacar els següents aspectes:

- Sexe i edat.

Els esquelets documentats en aquest àmbit D, presenten una edat compresa d’entre 20 i 50 anys (vegeu Taula 1), llevat dels dos enterraments (SP2012-5 i SP2012-6), excavats durant els anys 80 i que segons l’anàlisi del material ossi i la documentació antiga, sembla que es tractaria de sepultures d’individus molt joves o infantils.

Pel que fa al sexe dels esquelets, hi ha una representació del gènere masculí (SP2012-1, SP2014-1, SP2014-3, SP2015-1, SP2015-2) i femení (SP21012-2, SP2014-4, SP2014-5, Sp2015-3, SP2015-4) a parts iguals.

ENTERRAMENTS DEL SECTOR SUD 2008-2015			
Enterrament	Descripció	Sexe	Edat
2012-1	Primari	Masculí	40-50
2012-2	Primari	Femení	30-40
2012-5	Tomba buida	?	Infantil?
2012-6	Tomba buida	?	?
2014-1	Primari	Masculí	30-35
2014-3	Primari	Masculí?	c. 21
2014-4	Primari	Femení	c. 40
2014-5	Primari	Femení	40-50
2015-1	Primari	Masculí	c. 25
2015-2	Primari	Masculí	c. 20
2015-3	Primari	Femení	18-20
2015-4	Primari	Femení	20-25

Taula 1. Sexe i edat de cada un dels individus documentats a l’àmbit D (Autor: Mateu Riera).

- Dentició, dietes, salut i paleopatologies.

Anàlisi dental. Respecte a les dades obtingudes en el laboratori, hem de destacar una presència generalitzada de periodontitis, que també ha estat registrada en altres individus de la necròpolis i que relacionem amb una deficient higiene

bucal, o una consumició excessiva de carbohidrats. A banda d'aquesta patologia dental, cal assenyalar la presència de dipòsits de tosca, així com de càries i abscessos dentals, que molts cops són els resultat de la presència dels tres factors als quals acabem de referir-nos.

Figura 4. Abscessos periapicals aguts al caní i primer premolar del maxil·lar esquerre. Presència de dipòsits de tosca en molars (SP2015-2). (Autor: Llorenç Alapont Martí).

També hem detectat un cas de hipoplàsia dental (SP2015-1). Quan aquest defecte dental es troba de forma generalitzada en els subjectes estudiats podem deduir, episodis prolongats i continuats de fams i epidèmies. No és el cas de la necròpolis de Son Peretó, en la qual la presència de hipoplàsia s'ha registrat en pocs individus. Per tant, en aquest cas, podem atribuir la hipoplàsia a un període de malaltia que va afectar al difunt durant el segon i tercer any de la seva vida.

Traumes. Pel que respecta a l'anàlisi paleopatològic, hem de destacar la presència de malalties traumàtiques derivades de l'estrès en la pràctica d'activitats físiques realitzades de forma contínua, repetitiva i prolongada i que provoquen microtraumatismes en la zona afectada. Una d'elles és l'espondilòlisi (SP2012-2), provocada per contínues percussions en la zona lumbar. En alguna ocasió, hem relacionat aquesta patologia (amb altres defectes localitzats en el coll del fèmur) amb l'activitat eqüestre, perquè aquesta pràctica implica contínues percussions en la zona lumbar. No obstant, estudis recents han comprovat que hi ha altres pràctiques relaciona-

des amb activitats molt específiques que impliquen pressions i rotacions intenses en la zona lumbar, que impliquen un alt risc d'espondilòlisi.

Resulta molt interessant la identificació de les lesions traumàtiques en la regió posterior del crani de l'individu SP2014-4, que ens fa pensar en haver patit un greu episodi de violència intencionada. L'individu presentava a l'os temporal esquerre just sobre la apòfisis mastoide un tall amb fractura cicatritzada causada per un objecte o arma amb tall. La lesió és de morfologia allargada, poc profunda, afecta a la totalitat del temporal amb evidents signes de regeneració òssia. A més, a la sutura temporal-occipital esquerra, a un nivell similar a la lesió anterior, trobem una altra fractura depressiva de forma ovalada i cicatritzada. La fractura va ser causada per l'impacte traumàtic per darrere d'un objecte a la nuca. La lesió es va tancar i cicatritzar sense conseqüències fatals per l'individu. Per tant, aquest episodi traumàtic no va ser causa de mort de l'individu.

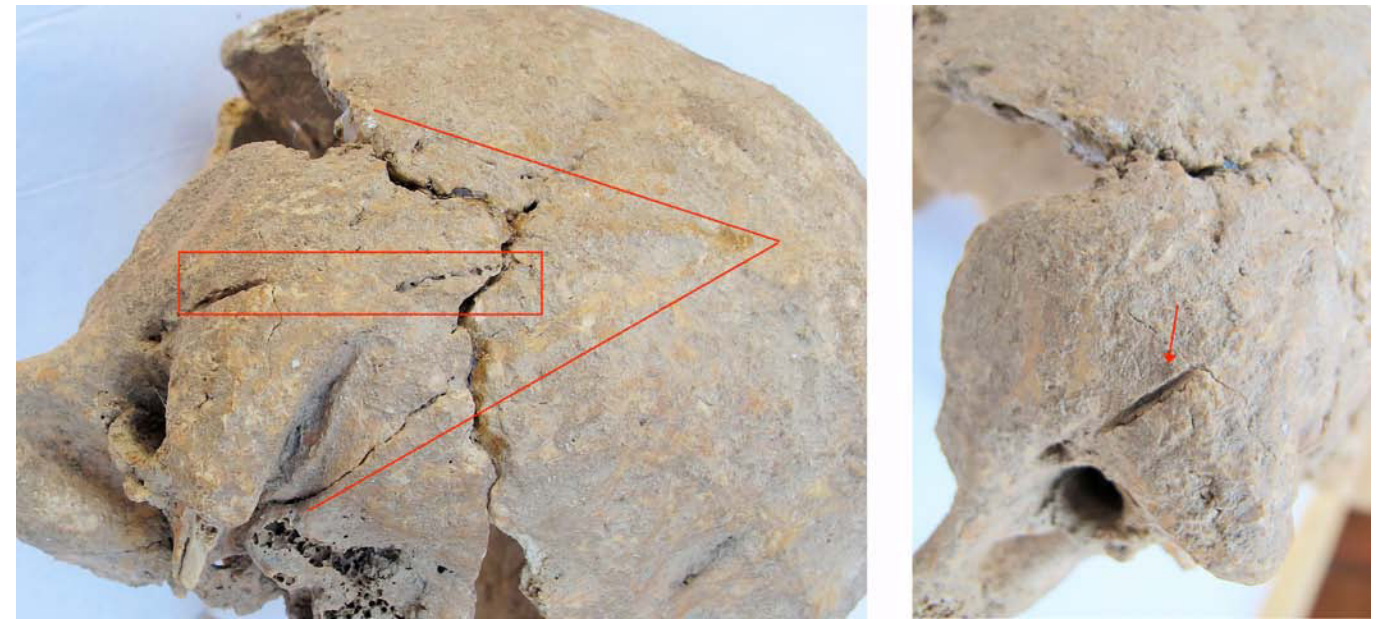

Figura 5. Vista de la lesió i de com aquesta afecta a tota la regió del temporal. Detall del traumatisme a sobre de la mastoide amb regeneració òssia. (Autor: Llorenç Alapont Martí).

L'individu SP2015-1, presenta la fusió de les apòfisis transverses esquerreres de les tres primeres vèrtebres lumbar, probablement a causa d'una lesió traumàtica, de la fractura de les apòfisis articulars.

Figura 6. Vista de la fusió de les apòfisis transverses esquerreres de les tres primeres vèrtebres lumbar (SP2015-1) (Autor: Llorenç Alapont Martí).

L'individu SP2015-2 també presenta una patologia traumàtica consistent en la fractura contínua de diverses costelles dretes.

Figura 7. Fractura contínua de costelles dretes (SP2015-2) (Autor: Llorenç Alapont Martí).

Entesopaties. Aquestes lesions posturals o d'estrès, estan relacionades directament amb l'activitat física constant i repetitiva. Es reflecteixen en la formació d'osteòfits en les insercions musculars, tendons i lligaments. Els entesofits són el resultat d'una excessiva i freqüent activitat muscular.

El subjecte SP2015-1 presenta entesofits al taló d'Aquil·les i ròtula. Aquestes lesions són de tipus ocupacional i postural i es relacionen amb una activitat realitzada de gatzoneta, en la que el calcani es troba inclinat recolzant el pes sobre la seva part anterior i amb la seva part posterior sense estar en contacte sobre el terra.

L'individu 2014-4 presenta una osteoatrosi molt desenvolupada en les vèrtebres cervicals amb osteofitosis marginal unilateral en les caretes de les apòfisis articulars, presentant macroporositat i distorsió. L'osteoartritis és una malaltia crònica i progressiva que es produeix durant uns quants mesos i anys, i que es caracteritza per la pèrdua del cartílag de l'articulació, la formació d'os nou al voltant dels marges de l'articulació. És també, un important indicador de l'estil de vida i de l'activitat física de la població que la pateix. De fet, la localització anatòmica de l'osteoartritis pot reflectir el tipus d'ocupació que l'individu va desenvolupar durant la seva vida. Diversos factors poden influir en el desenvolupament de la osteoartrosi. En el nostre cas, la podem vincular a esforços que provoquen una hipertensió repetitiva del raquis cervical, pel fet de suportar pes de forma prolongada.

Resulta molt interessant la identificació de l'activitat d'equitació en els individus SP2014-4 i 2015-1. Es tracta d'una lesió bilateral entesopàtica característica, identificada com la síndrome del cavaller. En tots dos fèmurs s'apreciava depressió i extensió de la cavitat cotiloide, extensió dels caps femorals cap als colls femorals (empenta iliaca), empentes molt marcades en certes insercions musculars. Aquestes marques entesopàtiques corresponen a una síndrome patològica "professional" relacionada directament amb la pràctica de l'equitació (Dutuor, Pàlfi 2004).

CONCLUSIONS

Els resultats de l'estudi arqueològic i antropològic obtinguts de l'estudi de l'Àmbit D ens proporcionen dades molt interessants sobre la necròpolis que es va estendre entorn de l'església de Son Peretó. Les estructures exhumades, que són de caràcter funerari, i les 12 sepultures d'inhumació localitzades ens permeten una aproximació als ritus i pràctiques funeraris de la comunitat tardoantiga que va habitar aquestes contrades.

Els finats van ser enterrats en tombes que en la seva gran majoria presenten forma de banyera (tret de dues excepcions) amb el característic rebaix per encaixar les lloses de la coberta. El fons de les foses es regularitzà generalment amb un nivell d'argila, tot i que en dos casos presentaven un llit de tègules. Els coronaments de les tombes, en aquells casos que encara es conservaven, eren d'*opus signinum* o en forma de túmul.

La posició dels esquelets, normalment de decúbit supí amb les extremitats superiors i inferiors estirades al llarg del cos, denota un ritual normalitzat en el moment de deposició del difunt en la tomba. En alguns casos, la disposició dels braços era diferent i es trobaven creuats sobre l'abdomen. La gran part dels enterraments no presenten aixovars ni dipòsits associats, llevat d'un d'ells, on va aparèixer el *solidus* auri de Lleó I. L'existència de dipòsits funeraris simbòlics de valor rellevant podria haver estat més generalitzada del que les troballes efectives permeten observar i, en aquest sentit, cal tenir en compte l'activitat sistemàtica dels lladres de tombes. A nivell cronològic, les datacions radiocarbòniques realitzades permeten establir que els enterraments no serien anteriors al segle VI-VII.

Les dades de l'estudi antropològic permeten observar que els dos gèneres estan representats a parts iguals i que tots els individus eren adults amb una edat entre els 20 i els 50 anys. Com a patologies, presentaven de forma generalitzada malalties bucodentals relacionades amb una deficient higiene bucal, i/o una consumició excessiva de carbohidrats. Alguns d'ells presentaven hipoplàsia relacionada amb moments puntuals de malaltia durant la infància. Particularment inte-

ressants són les malalties traumàtiques i entesopàtiques derivades de l'estrès en la pràctica d'activitats físiques, especialment aquelles associades a l'equitació per ser un evident indicador d'estatus social.

En definitiva, els treballs arqueològics a l'Àmbit D de Son Peretó han permès obtenir noves dades sobre el cementeri que es va estendre al voltant de l'església, dibuixant per a aquesta part de la necròpolis una comunitat d'homes i dones adults amb marcades malalties bucodontals i traumàtiques degut a una activitat física exigent i perllongada. Tal vegada foren comunitats camperoles dedicades a l'explotació dels recursos que, evidentment, van ser enterrats amb molta cura en el moment de la seva mort. La pràctica de l'equitació i la presència d'elements simbòlics parla també de la importància i estatus d'alguns dels finats. Son Peretó contribueix en aquest sentit a entendre millor la configuració de la societat tardoantiga a Mallorca.

AGRAÏMENTS

A l'Ajuntament de Manacor i al Consell de Mallorca pel finançament aportat per poder realitzar la majoria dels treballs presentats; a tots els professionals i voluntaris que hi han participat; a Mark Van Strydonck i a l'*Institut Royal du Patrimoine Artistique* de Brussel·les, per la realització de proves de ¹⁴C sense cap cost pel projecte de Son Peretó; a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica per facilitar-nos l'accés a la documentació del Fons Palol i per la col·laboració en les tasques de documentació gràfica. Les tasques a Son Peretó formen part de les activitats de l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), Grup de Recerca Consolidat (2017 SGR 1043), gràcies al recolzament del Comissionat per a Universitats i Recerca del DIUE de la Generalitat de Catalunya.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AGUILÓ, J. {PUIG I CADAFALCH, J.} 1920: "Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó a Manacor", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1-10.

ALAPONT, LL.; SASTRE, M.; REAL, R. 2013: "Gestes rituals funeraris i anàlisi antropològica dels enterraments de l'àmbit lateral sud del baptisteri i de l'àmbit del sector sud del conjunt paelocristià de Son Peretó (Manacor)". En *V Jornades d'arqueologia de les Balears* 28 a 30 de setembre de 2012 pàg. 213-221.

ALAPONT, L.; TORMO F. 2005: La necròpolis i les troballes monetàries del jaciment visigòtic de "La Senda de l'Horteta en Alcàsser (València). Les Ciutats Tardoantigues d'Hispania: Cristianització i Topografia. Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica. VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Institut d'Estudis Catalans, 317-322.

ALCAIDE, S. 2011: *Arquitectura cristiana balear en la Antigüedad Tardía (siglos V-X d.C.)*, Tesis Doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona. [http://www.tesisenred.net/handle/10803/32933]

AUFDERHEIDE, A. C. Y RODRÍGUEZ – MARTÍN, C. 1998: Cambridge. Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge University Press.

BASS, W.M. 1995: Human Osteology, *A Laboratory and Field Manual*. Archaeological Society, Inc. Missouri.

DUTOIR, O. ET PALFI, G. 2004 : "Informations sur les activités du passé apportées par le squelette". En *Les Hommes du Moyen Age*. Dossiers d'Archeologie nº 208.

GODOY, C. 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV-VIII)*, Barcelona.

HILLSON, S. 1996: *Dental Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.

ITURGÁIZ, D. 1963: "Baptisterio doble de la basílica de Son Peretó", *Rivista di Archeologia Cristiana*, 39 (3-4), 279-287.

NAVARRO, R. 1988: "Necropolis y formas de enterramiento en época cristiana en las Baleares. El mundo funerario", *Les illes Balears en temps cristians fins els àrabs, Primer Curs Joan Ramis y Ramis*, Maó, 25-40.

PALOL, P. de 1989: "La arqueología cristiana en la

Hispania romana y visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista", *Actas del XIème Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Lyon-Vienne-Grenoble-Aosta, 1986)*, Roma, 1975-2022.

PALOL, P. de 1991: "Estat actual de la investigació arqueològica de temps visigoths a Hispània: esquema de la ponència", *VII Journées internationales d'Archéologie Mérovingienne*, Toulouse, 29-43.

PALOL, P. de 1994: "L'Arqueologia cristiana hispànica després del 1982", *Actas de la III Reunión de Arqueología Paleocristiana Hispánica (Maó, 1988)*, Barcelona, 3-40.

PALOL, P. DE, ALOMAR, A., CAMPS, J., ROSSELLÓ, G. 1967: *Notas sobre las basílicas de Manacor en Mallorca*, *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, 33, 1-45.

ORTNER, D. J. & PUSCHAR W. G. J. 1985: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* Smithsonian Institution Press. Washington, London.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M. A.; SALAS, M. (Coords.) 2012: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el pasat cristià*, Consell de Mallorca, Palma.